

*I.I. Котюк,
кандидат юридичних наук, доцент
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)*

Поняття і загальна характеристика методів криміналістики

Ключові слова: *метод, функція методу, предмет пізнання, методи криміналістики, типові методики.*

Оскільки предмет пізнання детермінує і його засоби, то в системі засобів наукового пізнання особливе місце посідають методи окремих наук, які відзначаються якісною своєрідністю, зумовленою особливістю досліджуваних ними явищ. Про важливість цих методів свідчить загальновизнане методологічне правило, що окрема система знань може бути визнана самостійною наукою лише тоді, коли крім свого предмета вона має й власні методи його пізнання. Саме тому знання цих методів виконує, з одного боку, наукознавчу функцію, а з іншого — орієнтує суб'єктів пізнання на практичні можливості відповідної науки в розв'язанні конкретних пізнавальних завдань.

Запропоновано різні визначення цих методів, зокрема, що це: спосіб дослідження, який передбачає специфічне застосування пізнавальних засобів для вивчення конкретної сфери об'єктивного світу [31, 41]; система прийомів, правил і рекомендацій з вивчення конкретних об'єктів [3, 86]; система методичних рекомендацій, правил і прийомів здійснення певної пізнавальної діяльності або спосіб підходу до конкретних об'єктів у процесі їх дослідження [25, 44] тощо.

Щодо методів криміналістики, то традиційно вважається, що це: розроблена відповідно до вимог методології,

кримінально-процесуального і кримінального права взаємопов'язана система науково обґрунтованих прийомів, правил і рекомендацій з виявлення, дослідження, використання й оцінки доказів, які застосовуються з метою встановлення істини у кримінальній справі [26, 103].

Називають ці методи “частковими”, “окремими”, “спеціальними”, “приватними” тощо. Серед них розрізняють методи криміналістичної науки та методи криміналістичної практичної діяльності [24], власне криміналістичні та методи природничих і технічних наук [4, 42; 22, 34; 23, 15; 41, 25]. Іноді в системі методів криміналістики розрізняють всезагальний метод пізнання, загальнонаукові методи пізнання приватні та спеціальні методи криміналістики [7, 59].

Але з означених підходів випливає, що, по-перше, будь-які методи, які використовуються у сфері кримінального судочинства, є криміналістичними, хоча є очевидним, що методи лише тому, що вони використовуються у цій сфері, методами криміналістики не стають; по-друге, спірним є й те, що це і прийоми, і правила, і рекомендації, адже прийом — це окрема дія, рух [29, 479], правило — це положення у якому відображена певна закономірність або настанова, припис, які встановлюють порядок чого-небудь [29, 467], а рекомендація — це порада, побажання

[29, 551]; по-третє, методи криміналістики розроблені не тільки відповідно до вимог методології (тим більше марксистсько-ленінської), кримінально-процесуального і кримінального права, а й відповідно до вимог окремих наук, і насамперед, криміналістики; по-четверте, не обов'язково ці методи використовуються лише з метою виявлення, дослідження, використання й оцінки доказів, оскільки з їх допомогою розв'язуються й інші питання у сфері судочинства, а часто вони використовуються й для розв'язання завдань в інших сферах суспільного життя.

Отже, наведені положення дають підстави для висновку, що на сьогодні немає ні загальновизнаної класифікації цих методів [20, 83], ні загальновизнаного їх операціонального визначення, ні загально-визнаного переліку їх ознак, що свідчить про актуальність означених проблем.

При вирішенні цих питань слід виходити з загально-визнаних методологічних настанов і, насамперед, принципу взаємозв'язку та взаємозумовленості явищ об'єктивної дійсності, який зумовлює те, що в системі методів наукового пізнання, а в тому числі й методів криміналістики, функціонують світоглядні принципи (які традиційно називаються всезагальним методом), загальнонаукові, окремонаукові та спеціальні методи.

Що ж до власних методів окремої науки, то вони унікальні тим, що їх поява зумовлена потребою проникнення в сутність її предмета і ними є лише ті методи, які виникли в її надрах, базуються на її даних та не мають аналогів в інших науках. Саме тому і методи криміналістики — це не методи, запозичені з інших наук, як вважають окремі вчені [21, 15], а власне криміналістичні методи, тобто ті, потреба в появі яких була зумовлена відповідною практикою, які розроблені криміналістичною наукою і які не мають аналогів в інших науках. І хоча в основі такого методу може бути й метод, розроблений іншою наукою, але якщо цей метод трансформований в криміналістику для розв'язання її завдань за рахунок його якісного перетворення,

здійсненого за рахунок інтеграції даних відповідної науки та криміналістичних знань, то в результаті цього виникає новий, власне криміналістичний метод. Наприклад, кожна наука може використовувати такий загальнонауковий емпіричний метод, як спостереження, але в кожній з них воно має свої відмінності: в історії — це вивчення історичних документів, у хімії — спостереження за перебігом хімічних реакцій, у статистиці — статистичне спостереження, у криміналістиці — слідчий огляд тощо.

Отже, методи криміналістики — це заснована на даних криміналістики та інших наук система правил, які орієнтують на певний спосіб дій при розв'язанні окремих завдань. А оскільки простий перелік методів будь-якої науки неможливий, то при їхній характеристиці потрібно використовувати відповідні класифікації. Як їх підстави в криміналістиці найчастіше використовуються засоби, на використанні яких ці методи базуються, дані наук, що лежать в їх основі, завдання, які розв'язуються з їхньою допомогою, сфера їхнього застосування, поширеність тощо.

Так, серед цих методів насамперед розрізняють техніко-криміналістичні методи, які базуються на застосуванні техніко-криміналістичних засобів, наприклад, судово-фотографічні, трасологічні, почеркознавчі, зброєзнавчі тощо. Це, зокрема, методи орієнтуючої, оглядової, вузлової та масштабної фотозйомки місця події, фотометричні методи отримання зображень об'єктів, сигналетичної (упізнавальної), вимірювальної, панорамної, стереоскопічної, мікроскопічної та інших видів фотозйомки; методи посилення яскравісних і кольорових контрастів; методи виявлення згаслих текстів із застосуванням підвищення або зниження спектральної чутливості фотоемульсії (сенсипілізації-десенсипілізації), фотопортретної та дактилоскопічної ідентифікації; методи слідокпіювання в трасології, мікроскопічного і профілографічного дослідження мікрорельєфів слідів знарядь зламу та інструментів; методи виявлення і фіксації слідів пострілу, слідів на кулях і гільзах, ідентифікації

вогнепальної зброї за стріляними кулями і гільзами, визначення дистанції пострілу і напрямку польоту кулі, давності пострілу та послідовності проведення декількох пострілів; методи опису особи за ознаками зовнішності, криміналістичної реєстрації, техніко-криміналістичного дослідження документів, почеркознавчих досліджень тощо.

Іноді серед техніко-криміналістичних методів залежно від завдань, які розв'язуються з їх допомогою, розрізняють методи збирання інформації [27, 25] та методи експертного дослідження. Наприклад, з метою розв'язання питання про тотожність використовується метод криміналістичної ідентифікації [17; 18; 19; 35; 36], яка базується на властивості відображення, а залежно від його, особливостей розрізняють ідентифікацію об'єктів: за їхніми матеріально фіксованими відображеннями та за відображеннями в пам'яті людини; за описом (використовується для розшуку об'єктів та у криміналістичних обліках); за частинами об'єкта (коли виникає необхідність установити, що ці частини до поділу становили одне ціле).

Серед методів криміналістики розрізняють і структурно-криміналістичні методи, які базуються на даних наукової організації праці, теорії управління, логіки, психології, соціології, статистики тощо і являють собою способи накопичення вихідної інформації, необхідної для побудови певних систем з метою використання їх в практиці розслідування [2, 35], зокрема: висування версій [37], планування та прогнозування розслідування [8; 9; 12]; побудови класифікацій [1]; системно-структурного аналізу окремих явищ [6]; прийомів, що становлять тактику слідчих дій, методики розслідування окремих видів злочинів, наукового узагальнення слідчої й судової практики тощо.

Щодо спеціальних методів криміналістики, то тут слід виходити з того, що, іноді розв'язання пізнавальних завдань, які виникають у сфері судочинства можливе лише при поєднанні різноманітних методів. Така система відповідним чином поєдна-

них методів утворює методику дослідження, яка виконує функцію спеціального методу. Спільними елементами методик є зв'язок з конкретним завданням, однакова структура, а їхнім змістом є певна система методів [40, 121].

Отже, методики криміналістичних досліджень — це спосіб системного використання різних методів для розв'язання криміналістичних завдань з урахуванням об'єкта та завдань дослідження. Прикладом цього є методика розслідування окремих видів злочинів, яка фактично є стратегією слідства, і являє собою систему теоретичних рекомендацій про закономірності організації розслідування окремих видів злочинів.

Розрізняють типові методики, які являють собою програми розслідування окремих видів злочинів, згрупованих за родовим об'єктом, та особливі, в основу виділення яких покладені інші підстави, наприклад: місце їх скоєння (на залізничному чи повітряному транспорті, в готелях, ресторанах, гуртожитках, виправно-трудових установах тощо); суб'єкти (злочинів, скоєних неповнолітніми, злочинними угрупованнями тощо); час, що пройшов з моменту скоєння злочину (нерозкриті злочини минулих років); кількість слідчих (одним слідчим чи бригадним методом); вид власності (розслідування викрадень приватного, державного чи комунального майна); інші (розслідування вбивств на замовлення, в умовах протистояння злочинних угруповань тощо).

Іноді залежно від ступеня деталізації методики поділяють на одно- та двоступеневі. Наприклад, методика розслідування викрадень поділяється на методику розслідування викрадень приватного майна і методику розслідування викрадень державного майна. В свою чергу методика розслідування викрадень приватного майна поділяється на методику розслідування квартирних крадіжок і методику розслідування кишенькових крадіжок.

За обсягом питань, які розв'язуються в ході розслідування, методики можуть бути повними, наприклад, методика розсліду-

вання вбивства та скороченими, наприклад, методика проведення першочергових слідчих дій.

Загальна структура окремої методики розслідування включає такі елементи, як: 1) криміналістична характеристика конкретного виду злочину (особливості предмета посягання, способи, умови та обставини його скоєння, особливості слідової картини, типові слідчі ситуації, поширеність, особливості суб'єктів, причини і умови, що сприяють їх скоєнню); 2) обставини, що підлягають встановленню та доказуванню; 3) особливості організації розслідування, зокрема: порушення справи, висування слідчих версій і планування розслідування, тактики першочергових і подальших слідчих дій, взаємодія слідчого з оперативно-розшуковими органами і спеціалістами, використання допомоги громадськості); 4) зміст роботи по виявленню та усуненню причин і умов, які сприяли скоєнню злочинів.

Методики є поширеними й у судовій експертизі оскільки успішне розв'язання завдань, що стоять перед експертом, як правило можливе лише при поєднанні різних методів, прийомів і засобів. Термін "методика" тут використовується в значеннях: 1) загальної системи правил, що стосуються способів розв'язання завдань, які застосовуються як у певній галузі експертизи в цілому, так і в окремих її родах і видах; 2) детально розроблених способів розв'язання експертних завдань певного типу залежно від досліджуваних об'єктів і поставлених питань, які являють собою спеціальні методики експертного дослідження; 3) планів, схем, які складаються експертом при проведенні конкретного експертного дослідження, окремої експертизи [5, 14].

Для кожного виду експертиз розробляються загальні та спеціальні методики. Загальна методика відзначається єдністю мети і предмета, загальністю його властивостей і ознак. Вона пов'язана із завданням певного класу, роду та виду експертиз в цілому. А спеціальні методики розробляються за видами досліджень об'єктів з

відповідними типовими завданнями, що є характерними для окремих експертних досліджень.

Залежно від поширеності поряд з традиційними методами криміналістики розрізняють і нетрадиційні, тобто ті, що ще не є загальноновизнаними і теоретично впорядкованими [38, 3], це, наприклад, одорологія, фоноскопія, кінетика, інтуїція, використання гіпнозу [10; 28] тощо.

Зокрема, предметом одорології є дослідження закономірностей утворення слідів запаху і розробка на цій основі засобів їх дослідження [34, 247]. Розрізняють кінологічну одорологію, у якій в якості аналізатора використовується орган нюху спеціально навченої собаки, яка робить вибірку об'єктів за пробами їхніх пахучих речовин з повітря, та інструментальну, у якій в якості аналізаторів застосовуються відповідні прилади (детектори), що здатні виявляти спектр пахучих речовин, реєструвати його і розрізняти їхні компоненти.

Одородогічні сліди, які є газоподібними скупченнями запаху, поділяють на сліди — джерела запаху і сліди запаху [2, 35; 14, 115]. Оскільки такі сліди швидко зникають, то після виявлення вони потребують негайного вилучення та консервації. При цьому використовуються такі способи, як: забір молекул безпосередньо ємністю або (всмоктування) запаху шприцом; адсорбування сліду запаху на нейтральний носій; забір. Такі сліди досліджуються в експертних установах сучасними науково-технічними методами.

Щодо фоноскопії, то основним її завданням є ідентифікація людини за голосом і діагностика її особливостей, наприклад, встановлення її емоційного стану. Використовуються органолептичні (органами слуху) і технічні (за допомогою звукозапису) способи фіксації слідів звуку. А фонограми усної мови вивчаються за допомогою фоноакустичного (ототожнення за слідами звуку його джерела) та електроакустичного (ідентифікації технічних засобів, на яких проводилася фіксація звукових слідів) дослідження. Є декілька методик цих до-

сліджень: спектрографічна (сонографія), фонетико-лінгвістична, що поєднує сонографію з лінгвістичною оцінкою мовної інформації та автоматична ідентифікація особи під час її розмови за допомогою спеціальних обчислювально-вимірювальних комплексів, які складаються з аналізатора і синтезатора мови [11, 140].

Оскільки певну інформацію про особу можна отримати і в процесі особистого спостереження за її поведінкою, то узагальнення знань про її реакції на ті чи інші подразники лягло в основу науки кінетики, предметом якої є “мова” рухів тіла людини, її жестів, прояви яких зумовлені імпульсами людської підсвідомості. За допомогою такого спостереження вдається виявити видимі реакції особи — почервоніння обличчя, посмикування рук, поява поту. Вважається, що знаками поведінки, яка свідчить про те, що людина говорить неправду, є: активна або обмежена жестикуляція, у тому числі ховання рук, зумовлене побоюванням появи неприродних жестів; обмеження рухів, зумовлене необхідністю зосередження зусиль на брехні тощо. Одержання такої інформації базується на використанні нездатності людини контролювати всі свої реакції, які стають способом передачі підсвідомих сигналів за допомогою мови жестів про власні емоції, думки та наміри і дають змогу діагностувати її емоційний стан, викривати брехню та коригувати тактику слідчих дій [15, 59; 30, 49].

Але оскільки іноді людина може досить уміло приховувати зовнішні прояви свого внутрішнього стану, то розробляються й інструментальні методи спостереження за її поведінкою з метою встановлення її реакції на ті чи інші запитання, слова, предмети-подразники і з'ясування причин такої поведінки. Дослідження фізіології людини дали змогу виявити частини головного мозку, які регулюють її емоційну поведінку, прояви якої можна зафіксувати і виміряти. З цією метою розроблено спеціальний пристрій — поліграф, використання якого базується на виявленні і фіксації змін психофізіологічного стану людини під час впливу на неї певних подразників [13, 56; 32, 115],

зокрема, відповідних запитань. Сучасні моделі поліграфа на семи каналах фіксують зміни більше 50 параметрів організму, які офіційно фіксуються і аналізуються. Результати такого аналізу оформляються документально із зазначенням відповідних графіків і висновків, долучаються до матеріалів справи та використовуються як орієнтовна інформація з метою пошуку процесуальних доказів.

В результаті досліджень діяльності мозку відкрито й інший спосіб виявлення брехні. Зокрема, вчені центру дослідження мозку університету Філадельфії виявили, що люди використовують різну кількість ділянок мозку, коли брешуть і коли кажуть правду. У ході свого дослідження вони попросили добровольців про одні й ті ж відомі їм обставини одних — говорити правду, а інших — брехати. Під час експерименту їхні психофізіологічні реакції на запитання та відповіді на них фіксувались за допомогою поліграфа, а діяльність їхнього мозку досліджувалась методом магніторезонансного сканування, результати якого показали, що “брехунам” доводилося активізувати сім ділянок мозку, а іншим — чотири. Отже, щоб брехати, мозкові доводиться докладати більше зусиль.

Відомий і фонетичний спосіб інструментального діагностування емоційного стану, в основі якого знання про те, що усна мова людини також є джерелом інформації про її реакції на емоційні подразники. Аналіз таких фізичних характеристик усної мови, як інтонація, тембр голосу, частота основного тону, мелодика, інтенсивність, форманта, темпоральні особливості, довгота, пауза, латентний час відповіді, просодичний тембр [39, 22], дають змогу виявити наявність в свідомості особи певних слідів відображень, які впливають на її поведінку.

Нетрадиційними методами розв'язання пізнавальних завдань у сфері судочинства є й інтуїція та гіпноз. Інтуїтивні умовиводи є підсвідомим акумульованим результатом постійної, напруженої розумової роботи суб'єкта пізнання. Вони є певним поштовхом до логічного осмислення відповідних

положень, висування версій, планування заходів збирання фактів з метою їх процесуального підтвердження [33, 55]. Слід погодитися й з тим, що вивчення можливостей використання гіпнозу також може сприяти пошуку нових напрямів підвищення ефективності оперативно-слідчої діяльності [16, 64].

Викладене дає підстави для таких висновків: 1) хоча дослідженню методів криміналістики увага вченими і приділялася, зазначена проблема залишається актуальною; 2) у системі цих методів функціонує система світоглядних принципів, загальнонаукові, окремонаукові та спеціальні мето-

ди; 3) методи криміналістики — це заснована на даних криміналістики та інших наук система правил, які орієнтують на певний спосіб дій при розв'язанні окремих завдань, вони базуються на даних криміналістики або трансформовані в неї за рахунок якісного їх перероблення з метою розв'язання відповідних завдань; 4) функцію спеціальних методів криміналістики виконують методики криміналістичних досліджень, серед яких розрізняють загальні методики, які пов'язані із завданнями певного класу, роду чи виду досліджень та спеціальні, які розробляються для окремих досліджень.

Список літератури:

1. Ахтирська Н.М. Теорія та методологія криміналістичної класифікації. — К., 2004.
2. Басай В.Д. Основи криміналістичної одорології. — Івано-Франківськ, 2002.
3. Белкин Р.С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики. — М., 1970.
4. Белкин Р.С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики. — М., 1970.
5. Бондарь М.Е. О понятии “экспертная методика” // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1990. — Вып. 40.
6. Головин А.Ю. Криминалистическая систематика / Под ред. Н. Яблокова. — М., 2002.
7. Гончаренко В.И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве. — К.: Вища школа, 1980.
8. Горшенин Л.Г. Основы теории криминалистического прогнозирования. — М., 1993.
9. Грановский Г.Л. О криминалистическом прогнозировании. — М., 1976.
10. Гримак Л.П. Возможности применения “следственного гипноза” для раскрытия преступлений. — М., 1977.
11. Жариков Ю.Ф. Теоретические основы и практическая реализация технического комплекса для исследования речевых сигналов в криминалистике. — К., 1980.
12. Журавель В.А. Проблеми теорії та методології криміналістичного прогнозування. — Харків, 1999.
13. Ієрусалимов І.О. Забезпечення використання науково-технічних досягнень у слідчій діяльності. — К., 2000.
14. Кириченко А.А. Криминалистическая микрология. — Днепропетровск, 1993.
15. Клевцов О. Мова жестів як нетрадиційне знання в розслідуванні злочинів // Право України. — 1998. — № 4.
16. Клевцов О. Можливості використання гіпнозу в оперативно-слідчій практиці правоохоронних органів // Право України. — 1998. — № 7.
17. Колдин В.Я. Идентификация при расследовании преступлений. — М., 1978.
18. Колмаков В.П. Идентификационные действия следователя. — М., 1977.
19. Котюк І.І. Теоретичні аспекти криміналістичної ідентифікації: Монографія. — К., 2004.

20. Криміналістика / За ред. П. Біленчука. — К., 1998.
21. Криміналістика / Под ред. Н. Яблокова, В. Колдина. — М., 1990.
22. Криміналістика / Под ред. И. Пантелеева, Н. Селиванова. — М., 1988.
23. Криміналістика / Под ред. И. Крылова. — Л., 1976.
24. Kriminalistika: učebnica pre pravnicke fakulty / Jan Peščak a Kolektiv. — Bratislava, 1981.
25. Лисиченко В.К. Использование данных естественных и технических наук в следственной и судебной практике: Учеб. пособ. — К., 1979.
26. Лузгин И.М. Методологические проблемы расследования. — М., 1973.
27. Настільна книга слідчого / Панов М.І., Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. — К., 2003.
28. Образцов В. Криміналістическа гіпнологія. А почему бы и нет! // Записки криміналістів. — М., 1995. — Вып. 5.
29. Ожегов С.И. Словарь русского языка. — М., 1988.
30. Пиз А. Язык телодвижений: Как читать мысли других людей по их жестам. — М., 1996.
31. Подкорытов Г.А. Соотношение диалектического метода с частнонучными методами // Вопр. философии. — 1962. — № 6.
32. Прукс П. Уголовный процесс: научная “детекция лжи”. — Тарту, 1992.
33. Романюк Б. Інтуїція слідчого та її роль у пізнавальній діяльності на досудовому слідстві // Право України. — 2005. — № 1.
34. Салтєвський М.В. Криміналістика. — Харків, 1999.
35. Сегай М.Я. Методологія судової ідентифікації. — К., 1970.
36. Седова Т.А. Проблемы методологии и практики нетрадиционной криминалистической идентификации. — Л., 1986.
37. Старченко А.А. Гипотеза. Судебная версия. — М., 1962.
38. Тертышник В.М. Нетрадиционные способы и формы собирания и исследования доказательств при расследовании преступлений. — Харків, 1994.
39. Тимошенко П.Ю. и др. Теория и практика использования следов памяти в расследовании преступлений. — К., 1991.
40. Тихонов Е.Н. Криміналістическа експертиза холодного озупья. — Барнаул, 1987.
41. Эйсман А.А. Введение в криминалистику — учение о предмете, системе, методах и истории криминалистики // Сов. криминалістика: Теоретические проблемы. — М., 1978.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе обобщения общенаучной и криминалистической литературы, следственной и экспертной практики дается характеристика современных методов криминалистики.

SUMMARY

The article provides characteristics of modern methods of criminalistics based on the generalization of general scientific literature, criminalistic literature as well as investigation and expert practice.

*Рекомендовано кафедрою кримінального процесу
та криміналістики*

Подано 03.09.07